

Despre glosarea numelor proprii în vechile traduceri românești ale *Bibliei**

Ana-Maria Gînsac

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Abstract: Marginal notes of varying nature (explanatory, exegetical, indicative) and importance are to be found in the first Romanian manuscript translations of the Bible from the 17th century. Written in the margin, side by side with the original textual reading, the alternative proposed is usually synonymous with the word from the text. Sometimes, rather than a synonym, they seem to correct some errors of interpretation by confronting several versions available at the time (in Greek, Latin, Slavonic, Hungarian or Hebrew). Some of this explanations are related to proper names.

Keywords: Bible, glosses, proper names, philology.

1. Termenul „glosă” și accepția lui în filologia românească

Marginile textelor au constituit dintotdeauna locul potrivit pentru înregistrarea unor explicații și completări privind textul *Bibliei*, începând cu textul ebraic, continuând cu traducerea acestuia în limbile greacă și latină, iar apoi în limbile vernaculare. Având, la început, funcția de a explica/ interpreta un singur termen biblic, *glosele* (gr. *γλῶσσα* ‘the tongue or organ of speech’ și, apoi, ‘a tongue or language’, potrivit LIDDELL-SCOTT) au fost înregistrate mai întâi între rândurile textului (interlinear), apoi, extinzându-se la fragmente mai mari de text, au fost notate pe margine (CE, VI: 586).

Termenul *glosă* este utilizat în literatura românească de specialitate pentru mai multe tipuri de însemnări, de la explicații aduse unor termeni neclari, până la comentarii, adăugiri, corecturi, trimiteri la alte fragmente biblice, ajungând să desemneze aproape orice tip de notații marginale.

Mario Roques identifică, în *Palia de la Orăștie* (1581-1582), diverse tipuri de „glose”: (a) les uns sont des explications de mots et doivent appartenir en propre au

* Acest articol a fost realizat în cadrul proiectului post-doctoral nr. 456/2010, *Onomastică biblică românească. Studiu lingvistic și filologic* (CNCSIS) și publicat în volumul *Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică și traductologie*. Lucrările Simpozionului Național „Explorări în tradiția biblică românească și europeană”, ediția a II a, Iași, 4-5 noiembrie 2011, Eugen Munteanu (coord.) et al., Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012.

traducteur roumain; (b) d'autres sont destinées à faire connaître ou à expliquer des mots hébreu; (c) quelques-unes enfin sont de véritables commentaires du texte; (d) „les traducteurs roumains se sont bornés à changer l'ordre des mots et à donner au nom de S. Jean Chrysostome une forme plus familière à leur public” (Roques 1908: LIII).

Foarte cunoscute sunt și studiile asupra notelor sau gloselor marginale din *Noul Testament de la Bălgrad* (1648) ale lui G. Țepelea și Dragoș Șesan; în cadrul acestora sunt semnalate și discutate o parte dintre glosele referitoare la nume proprii: *Mamon* = „sirenește: *Lăcomia lumii*” (Mat. 6:24); *Tavita* = „grecește *Dorcas*” (Fapte 9:36); *Mercurie* = „Ermia” (Fapte 14:12); *Diana* = „în grecește *Artemida*, dumnedzoaia Asiei” (Fapte 19:24); *Befaghia* = „ce se zice Casa Izvorului” (Mt. 21:1); *Gheennei* = „Matca focului” (Mat. 23:15); *Iupiter* = „grecește, Diapon” (Fapte 14:12); *Tessalonic* = „Solun” (Fapte 17:1); *Adria* = „în Marea Adriei” (Fapte 27:27) etc. Șesan (1963:274-282) arată că nume proprii precum *Diana*, *Mercurie*, *Jupiter* etc., alături de termeni precum *pretor*, *testament*, *țeremonie*, *vers*, *scriptură* etc., indică faptul că traducătorii au utilizat ca sursă, alături de textul grecesc, și un exemplat al Biblei în limba latină.

Alexandru Gafton discută termenul *glosă* și actul glosării în corelație cu cel al traducerii, ca practică datorată nevoilor înțelegerii textului, care „aduce necesare corecții și nuanțări (...) în scopul înțelegerii depline a textului, în modul cel mai profund și real” (Gafton 2005: 45). Lărgind sfera conceptuală a termenului, autorul remarcă existența mai multor tipuri de glose: explicative, completive și orientative. Primele corectează diverse erori de interpretare prin confruntarea mai multor versiuni disponibile în epocă, următoarele au rolul de a întregi textul, fiind cerute de limba în care se traduce, iar cele din urmă țin de componenta persuasivă a textului.

Glosele din primele traduceri-manuscrise românești integrale ale Vechiului Testament (manuscrisele 45 și 4389) sunt note lexicale, gramaticale și, foarte rar, exegetice inserate pe marginea textului propriu-zis, potrivit modelului textului occidental al *Vulgatei* și, mai târziu, al *Septuagintei* tipărite în mediul protestant. Adăugate, de obicei, în cursul reviziilor și copierilor succesive ale unui text biblic, glosele marginale au servit traducătorilor români la precizarea unor termeni (de natură doctrinară, ritualică, istorică) mai puțin cunoscuți ori regionali, a unor concepte dificile, constituind o rezolvare a unei dificultăți a textului (adăugarea, corectarea, explicarea unor cuvinte sau pasaje etc.). Marcate prin vrahii (˘) sau prin săgeți orientate în jos (↓), glosele sunt însoțite uneori de precizări cu privire la sursele utilizate de traducător: „grecește, îl chiema...” „în grecește...”, „acestea la latini nu sunt, iar la greci și la sloveani sunt...” (NTB), sau „în izvodul grecesc și latinesc...”, „*оу̑ слав./лат./грек...*”, „la latini zice...” (ms. 4389) etc.

Glosarea strict a numelor proprii din primele manuscrise românești integrale ale Vechiului Testament este neinvestigată, poate și din cauza faptului că aceste texte sunt editate parțial. În cadrul articolului de față ne propunem să semnalăm câteva dintre glosele biblice referitoare la nume proprii din cele două manuscrise

românești ale Vechiului Testament, propunând, apoi, o clasificare a acestora din perspectiva tehnicilor de echivalare în limba română a numelor proprii biblice.

Ms. 45, de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române, este o copie după versiunea „Milescu revizuită” din secolul al XVII-lea a Vechiului Testament, tradus după *Septuaginta*, ediția Frankfurt din 1597, fiind prima traducere integrală a acestuia existentă în limba română. Ms. 4389 (secolul al XVII-lea), de la Biblioteca Academiei Române din București, conține textul Vechiului Testament tradus în limba română de Daniil Andrean Panoneanul după textul slavonesc al *Bibliei de la Ostrog* (1581), *Biblia ad vetustissima exemplaria castigata...*, tipărită la Antwerp, în 1565 (sau poate o reeditare din 1583 sau 1624) și traducerea lui Nicolae Milescu, nerevizuită, efectuată la Constantinopol (Andriescu 1988: 14). Paternitatea acestei traduceri a fost stabilită de Ursu (2003: 7-133), comparând limba ms. 4389 cu cea din *Îndreptarea legii*, scriere atribuită mitropolitului Daniil Panoneanul. Un rol important în această privință l-a avut analiza unora dintre glosele marginale „cu conținut filologic” din ms. 4389, în care traducătorul semnalează unele diferențe existente între sursele (în slavonă, greacă și latină) utilizate de traducător.

2. Exemple de nume proprii în glosele marginale din ms. 4389

I Mac. 1:2	<i>Eláda</i>	Țara Grecească
I Mac. 4:15	<i>Asarimoth</i>	ⲟⲩ ⲗⲁⲧ. Gbezeron
I Mac. 5:8	Țara Ovreiască	Iúda
I Mac. 5:18	Țara Ovreiască	Iúdei
I Mac. 5:53	Țara Iúdei	Ovreiască
I Mac. 11:28	Țara Jidovească	Iúdei
I Mac. 4:61	<i>Edómului</i>	Iduméei
I Mac. 6:5	<i>Persída</i>	Țara Cazálbășască
II Mac. 9:1	<i>Persída</i>	Țara Cazálbășască
I Mac. 8:2	<i>Galátia</i>	Franța
I Mac. 11:34	și ale Ramathémului	ⲟⲩ ⲗⲁⲧ. și ale Atherémului
I Mac. 12:7	<i>Dárie</i>	ⲟⲩ ⲗⲁⲧ. Arie
I Mac. 12:20	<i>Dárie</i>	Arie
I Mac. 13:27	<i>Asaramel</i>	ⲟⲩ ⲗⲁⲧ. Ierusalim
II Mac. 3:5	<i>Siriei</i>	ⲟⲩ ⲗⲁⲧ. Chilichiei
II Mac. 6:2	<i>Düa</i>	ⲟⲩ ⲗⲁⲧ. Iovis
III Rg. 9:13	„și le puse numele pământul Havúlului?”	ⲟⲩ ⲗⲁⲧ. botarului
Deut. 2:20	Țara Rafaínilor	uriișilor
Isa. 7:1	<i>Síriei</i>	Arámului
Isa. 19:18	cetatea <i>Asedécului</i>	soarelui
Isa. 20:1	<i>Tarthan</i>	Nathan
Isa. 36:1	<i>ale Iúdei</i>	jidovești
Zah. 14:4	„muntele <i>Eleónului</i> ?”	Măslinilor

I Mac. 10:1	<i>Antiob Epifan</i>	<i>Antiob trîfășul</i>
I Rg. 30:14	„laturile <i>jidovești</i> ”	<i>Iúdei</i>
I Rg. 21:7	„numele lui era Doic <i>Sirínul</i> ”	„la latini zice <i>Iduméul</i> ”
Jud. 5:30	„prada <i>lui Sisar</i> ”	<i>Sísarei</i>
II Par. 25:12	„feciorii <i>lui Iúda</i> ”	<i>Iúdei</i>

3. Exemple de nume proprii în glosele marginale din ms. 45

Gen. 31:46	„mîncară acoló pre <i>movilă</i> ”	<i>Movila Mărturiei</i>
Gen. 32:31	„ <i>Chipul</i> lui Dumnedzău”	<i>Videniia</i>
Gen. 41:30	<i>Misiriul</i>	<i>Eghîpetul</i>
Gen. 50:11	<i>Plângerea Eghipteanilor</i>	<i>Eghiptului</i>
Iș. 6:15	<i>Sáhar</i>	Deasupra literei <i>b</i> , marginal: <i>a</i> .
Num. 15:38	<i>Ieboni</i>	„Acestu nume, unii dzic <i>Ieboni</i> , iar alții <i>Iefonni</i> , alții <i>Ieftbonni</i> .”
Num. 32:3	<i>Nadav</i>	Deasupra literei <i>d</i> , marginal: <i>v</i> .
Num. 32:35	<i>Sofan</i>	Deasupra literei <i>n</i> , marginal: <i>r</i> .
Num. 34:8	<i>Sadadá</i>	<i>Saradac</i>
Iis. Nav. 6:17	<i>Domnului puterilor</i>	<i>Savvaoth</i>
Iis. Nav. 10:3	<i>Feraan</i>	<i>Fidon</i>
Iis. Nav. 10: 5	<i>Amglon</i>	<i>Odolam</i>
Iis. Nav. 10:10	<i>Vethgron</i>	<i>Oronin</i>
Iis. Nav. 10:11	<i>Vethoron</i>	<i>Oronin</i>
Iis. Nav. 10:23	<i>Eglon</i>	<i>Odolam</i>
Iis. Nav. 10:34	<i>Aglon</i>	<i>Odolam</i>
Iis. Nav. 10:37	<i>Eglon</i>	<i>Odolam</i>
Iis. Nav. 11:1	<i>Iavin</i>	<i>Iavis</i>
Iis. Nav. 11:1	<i>Madon</i>	<i>Maron</i>
Iis. Nav. 11:1	<i>Simeron</i>	<i>Simoron</i>
Iis. Nav. 11:2	„la munte la <i>Ravatb</i> ”	<i>și la Aravá</i>
Iis. Nav. 11:2	<i>Hineréth</i>	<i>Chineróth</i>
Iis. Nav. 11:2	<i>Nefeddor</i>	<i>Fanaeddor</i>
Iis. Nav. 11:8	<i>Masrefoth-Maim</i>	<i>Maseron</i>
Iis. Nav. 11:8	<i>Masifá</i>	<i>Massob</i>
Iis. Nav. 11:17	<i>Alac</i>	<i>Helhá</i>
Iis. Nav. 11:17	<i>Valgad</i>	<i>Valagad</i>
Iis. Nav. 11:21	<i>Anov</i>	<i>Anavoth</i>
Iis. Nav. 11:22	<i>Asidoth</i>	<i>Asidó</i>
Iis. Nav. 12:3	<i>Vithsimoth</i>	<i>Asimóth</i>
Iis. Nav. 12:7	<i>Aloc</i>	<i>Helhá</i>
Iis. Nav. 12:7	<i>Siira</i>	<i>Siir</i>

Iis. Nav. 12:14	<i>Ermá</i>	<i>Ermáth</i>
Iis. Nav. 12:16	<i>Machída</i>	<i>Iláth</i>
Iis. Nav. 12:17	<i>Apsu</i>	<i>Tafút</i>
Iis. Nav. 12:20	<i>Samvron-Marron</i>	<i>Mamvroth</i>
Iis. Nav. 12:20	<i>Absaf</i>	<i>Azíf</i>
Iis. Nav. 12:21	<i>Thanab</i>	<i>Zabac</i>
Iis. Nav. 12:21	<i>Magbedon</i>	<i>Maredoth</i>
Iis. Nav. 12:22	<i>Chedes</i>	<i>Cades</i>
Iis. Nav. 12:22	<i>Ieconam</i>	<i>Iecom</i>
Iis. Nav. 12:23	<i>Addor</i>	<i>Odollam</i>
Iis. Nav. 12:23	<i>Nafáthdor</i>	<i>Fenneddor</i>
Iis. Nav. 13:4	<i>Afíca</i>	<i>Afec</i>
Iis. Nav. 13:5	<i>Gamvlí</i>	<i>Galiáth</i>
Iis. Nav. 13:6	<i>Masrefoth-Maim</i>	<i>Memfomaim</i>
Iis. Nav. 13:11	<i>Mahathí</i>	Deasupra silabei <i>-thí</i> , marginal: <i>-tí</i> .
Iis. Nav. 13:11	<i>Elba</i>	<i>Esha</i>
Iis. Nav. 13:17	<i>Devo</i>	<i>Devon</i>
Iis. Nav. 13:17	<i>Vamoth-Vaal</i>	<i>Vemon</i>
Iis. Nav. 13:17	<i>Velmon</i>	<i>Meebóth</i>
Iis. Nav. 13:18	<i>Iasá</i>	<i>Vasan</i>
Iis. Nav. 13:18	<i>Chedimoth</i>	<i>Vachedmoth</i>
Iis. Nav. 13:19	<i>Caríthiarim</i>	<i>Cariatim</i>
Iis. Nav. 13:19	<i>Sior</i>	<i>Sion</i>
Iis. Nav. 13:19	<i>Enac</i>	<i>Enav</i>
Iis. Nav. 13:20	<i>Vethfagor</i>	Deasupra literei <i>-a-</i> , marginal: <i>-o-</i> .
Iis. Nav. 13:20	<i>Vithsimúth</i>	<i>Vettbasemoth</i>
Iis. Nav. 13:21	<i>Rocom</i>	<i>Rovoc</i>
Iis. Nav. 13:21	<i>Revec</i>	<i>Rové</i>
Iis. Nav. 13:25	<i>Raváth</i>	<i>Arad</i>
Iis. Nav. 13:26	<i>Ramóth</i>	<i>Aravoth</i>
Iis. Nav. 13:26	<i>Masfa</i>	<i>Massifá</i>
Iis. Nav. 13:26	<i>Manim</i>	<i>Maan</i>
Iis. Nav. 13:26	<i>Davir</i>	<i>Devon</i>
Iis. Nav. 13:27	<i>Vithnamrá</i>	<i>Venthanavrá</i>
Iis. Nav. 13:27	<i>Sobóth</i>	<i>Sokbothá</i>
Iis. Nav. 13:28	<i>Manaim</i>	<i>Maan</i>
Iis. Nav. 15:3	<i>Esrón</i>	<i>Asoron</i>
Iis. Nav. 15:3	<i>Addará</i>	<i>Saradá</i>
Iis. Nav. 15:6	<i>Vithbaglá</i>	<i>Vethbaglaam</i>
Iis. Nav. 15:6	<i>Veor</i>	<i>Veon</i>
Iis. Nav. 15:10	<i>Siir</i>	<i>Assar</i>

Iis. Nav. 15:14	<i>Siseu</i>	<i>Susí</i>
Iis. Nav. 15:14	<i>Tbolmaí</i>	<i>Tbolamí</i>
Iis. Nav. 15:19	„pământul despre <i>răsărit</i> ”	<i>Nagbev</i>
Iis. Nav. 15:19	<i>Goláth-Maim</i>	<i>Votthanis</i>
Iis. Nav. 15:19	<i>Golath-Maim</i>	<i>Gonethlan</i>
Iis. Nav. 15:19	<i>Golath</i>	Trimitere la explicația anterioară.
Iis. Nav. 15:33	<i>Saará</i>	<i>Saára</i>
Iis. Nav. 15:41	<i>Naamá</i>	<i>Naámá</i>
Iis. Nav. 15:62	<i>Ohoran</i>	<i>Ohoban</i>
Iis. Nav. 16:2	<i>Arbiataroth</i>	<i>Abatarothí</i>
Iis. Nav. 16:3	<i>Iefletí</i>	<i>Aptelim</i>
Neem. 12:35	„a lăuda cu cântările <i>David</i> ”	<i>lui</i>

4. Tipuri de glose

Transferul majorității numelor proprii biblice din textele sursă în limba română s-a bazat în special pe *transcrierea* lor (naturalizare sau adaptare prin transcriere fonetică) din limbile greacă, slavonă sau latină în limba română. Unele nume *traduse* în textul sursă au fost traduse și în limba română. Există, însă, și cazuri în care numele (mai ales cele de locuri) au fost *substituite* prin nume existente în limba română pentru anumite realități denominative: de exemplu *Grecie/ Țara Grecească*, pentru *Elada*.

Pornind de la semnificația termenului *glosă* („explicație, interpretare”), încadrăm în categoria gloselor marginale numai referințele de tip explicativ. Nu vom înregistra, așadar, precizările care țin de completarea marginală a unor nume proprii care lipsesc din text sau sunt inserate în scurtele titluri care sintetizează fragmente biblice. Raportat la procedeele de traducere menționate mai sus, am înregistrat cinci tipuri de glose.

(1) Glose care echivalează nume proprii „opace”¹ (forme lexicale simple sau compuse specializate în rolul de nume proprii) din punct de vedere semantic prin nume proprii cunoscute în limba română sau cu o bază populară:

a) toponimul *Eláda* (ms. 4389) este explicat frecvent printr-un echivalent românesc, probabil mai cunoscut, *Țara Grecească* (țară + un determinat adjectival);

b) *Persída* (ms. 4389), cf. gr. *περσίδα* (SEPT.) și sl. *персидѣ* (OST.), este explicat în unele note marginale prin *Țara Cazálbășască* (tc. *Kazył-baş* ‘cap roșu, persan’, potrivit DLR);

c) *ale Iúdei* (VUL., SEPT.) este glosat *jidovești* (OST.);

d) învers, atunci când în text apare forma locală a unui toponim biblic, în notă este redată forma preluată din sursă: *Țara Ovreiască* (ms. 4389), pentru *Iúda*; *Țara Jidovească* (ms. 4389), pentru *Iúdei*;

¹ Termenul este utilizat de Jonasson (1994:32) ș.u.

e) interesant este cazul numelui *Galátia*, glosat în ms. 4389 *Franța*, probabil după ms. 45, unde *galatean* este confundat cu *franțoz*; *galatean* = *gal* = *franțoz*, echivalare specifică secolului al XVII-lea, potrivit lui Cândea (1970:223).

(2) Glose care dezopacizează numele propriu prin traducere (în general, oferită prin intermediul altei surse):

a) „și le puse numele *pământul Havúlului*”, preluat după ebr. *kabul* ‘țară de hotar’, glosat pe margine: *אֶרֶץ רְפֵאִים* *botarului*, echivalent al termenului gr. *ὄριον* = *ὄρος* ‘graniță, limită’, potrivit LIDDELL-SCOTT (ms. 4389);

b) „*Țara Rafainilor*” (ms. 4389), glosat *uriișilor*, după *terra gigantum* (VUL.);

c) „*cetatea Asedécului*” (ms. 4389), glosat *soarelui*, după „*Civitas solis*” (VUL.);

d) „*muntele Eleónului*” (ms. 4389), glosat *Măslinilor*, după „*Montem olivarum*” (VUL.);

e) „*Chipul lui Dumnedzău*” (ms. 45), cf. gr. *εἶδος*, glosat *videniia*, variantă de traducere oferită, probabil, după OST.

(3) Glose care echivalează numele din text prin nume proprii opace din punct de vedere semantic, oferite de alte surse (din ms. 4389):

a) împăratul *Síriei* (VUL.), glosat *Arámului* (OST.);

b) cetatea *Asedécului* (OST. și SEPT.), glosat *soarelui*, cf. „*civitas Solis*” (VUL.);

c) *Tarthan* (VUL.), glosat *Nathan* (OST.);

d) *Sargon* (VUL.), glosat *Arná* (OST.);

e) „împăratul *mirseanilor*” (OST.), glosat *ethiopilor*, după lat. „*rege Aethiopiae*” (VUL.) sau gr. [βασιλεύς] *Αἰθιοπῶν* (SEPT.);

f) antroponimul *Antiob trífășul* este glosat, cu litere latine, *Epifánis* (reprezentând, în textul latin, transliterearea gr. *Ἐπιφανής* ‘măreț, glorios’) *Nóbilis*, cf. lat. „*Antiochi filius, qui cognominatus est Nobilis*” (VULG.).

(4) Glose care modifică forma ortografică a numelor proprii din text

Acest tip de corectură este destul de frecvent în ms. 45 (vezi *supra* exemplele din cartea *Iisus Navi*), în care formele preluate în text după o variantă a *Septuagintei* (Frankfurt, 1597) au fost glosate marginal după o altă ediție a textului grecesc (Londra, 1653) folosită de revizori; unele glose reprezintă forma numelor din aparatul critic al ediției de la Frankfurt.

a) *Mahathí* (ms. 45), glosat *-tí*, modificându-se astfel silaba *-thí* a numelui din text;

b) în cazul lui *Golath* (ms. 45) se trimite la explicația marginală anterioară: *Golath Maim*, glosat *Gonethlan*;

c) *Vethfagor* devine *Vethfogor* (ms. 45), prin modificarea lui *a* în *o*, fapt semnalat pe marginea textului.

(5) Glose care aduc lămuriri privind grafia sau morfologia numelor din text:

a) antroponimul *Iehoni* (ms. 45) este explicat prin intermediul altor surse: „*Acestu nume, unii dzic Iehoni, iar alții Iefonni, alții Iefthonní*”;

b) „*prada lui Sisar*” (ms. 4389), glosat *Sisárei*;

c) „feciirii *lui Iúda*” (ms. 4389), glosat *Iúdei*;

d) „a lăuda cu cântările *David*” (ms. 45), glosat *lui*.

În exemplul (d), antroponimul *David* nu este articulat în text, în *Septuaginta* lipsind forma de genitiv-dativ: *ῥδαίς δαυίδ*. Acest lucru este adăugat pe marginea textului. Lipsa articolului la genitiv-dativul unor nume proprii, fenomen specific ms. 45 [ficiorul *Vasemath* (Fc. 36:10), ficiorii *Olevemas* (Fc. 36:14), ficiorii *Rabil* (Fc. 49:19), finicul *Devorra* (Iis. Nav. 8:26)], este explicată de Ursu (2002: XII) prin „traducerea literală a textului *Septuagintei*, în care formele nearticulate ale genitiv-dativului numelor proprii abundă”, fenomen cauzat, potrivit lui Thakeray (1987: 160), de faptul că textul grecesc sursă conține foarte multe nume proprii transliterate din ebraică și neadaptate (în special cele care se termină în consoană) morfologic în limba greacă.

Concluzii

Exemplele analizate arată că, spre deosebire de ms. 45, care se caracterizează printr-un literalism extrem față de *Septuaginta*, fapt indicat și de prezența emendărilor aproape exclusiv de tip formal la care sunt supuse numele proprii glosate (grafie, morfologie), ms. 4389 „compilează sursele”, fenomen vizibil reflectat în glosarea numelor proprii din text prin nume preluate din alte surse și a deselor substituirii ale acestora prin nume existente în limba română în momentul efectuării traducerii.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

- CE *The Catholic Encyclopaedia. An International Work of Reference* [...], vol. VI, Edited by Charles G. Herbermann *et. al.*, New York, Robert Appleton Company [consultată electronic la adresa: http://oce.catholic.com/index.php?title=Scriptural_Glosses].
- DLR *Dicționarul limbii române* [Ediție anastatică după *Dicționarul limbii române* (DA) și *Dicționarul limbii române* (DLR), București, Librăriile Socec & Comp. și Sfetea, 1913-2005], Vol. I-XIX, București, Editura Academiei Române, 2010.
- LIDDELL-SCOTT Henry George Liddell, Robert Scott, *A Greek – English Lexicon. A New Edition Revised and Augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie et alii, with a Revised Supplement*, Oxford, Clarendon Press, 1996.
- SEPT. *Τῆς Θείας Γραφῆς, Παλαιας Δηλαδῆ καὶ Νέας Διαθήκης ἀπάντα. Divinae Scripturae nempe Veteris ac Novi Testamenti omnia, Graece* [...], Frankfurt ad Moenum, apud Andreae Wecheli haeredes, 1597.

- SEPT.¹ *Ἡ Παλαια Διαθηκη κατα τους Ἑβδομηκοντα*². *Vetus Testamentum Graecum ex versione Septuaginta Interpretum* [...], Excudebat Rogerus Daniel, Londini, 1653.
- ms. 45 Manuscrisul românesc nr. 45, Biblioteca Academiei Române, București.
- ms. 4389 Manuscrisul românesc nr. 4389, Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj.
- OST. *Библия сирекъ книги Ветхаго и Новаго Завета по языкоу словенскоу* [...], Ostrog, 1581.
- VUL. *Biblia ad vetustissima exemplaria castigata*, Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, MDLXV.

B. Literatură secundară

- Andriescu 1988: Alexandru Andriescu, *Locul Bibliei de la București în istoria culturii, literaturii și limbii române literare*, în seria *Monumenta linguae Dacoromanorum*, Pars I, *Genesis*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, p. 7-45.
- Arvinte 2008: Vasile Arvinte, *Român, românesc, România. Studiu filologic*, Ediția a III-a, Iași, Casa Editorială „Demiurg”.
- Cândea 1979: Virgil Căndea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, Editura Dacia.
- Gafton 2005: Alexandru Gafton, *După Luther. Traducerea vechilor texte biblice*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Jonasson 1994: Kerstin Jonasson, *Le nom propre: constructions et interprétations*, Louvain la Neuve, Duculot.
- Munteanu 2008: Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas.
- Pollidori 1998: Valentina Pollidori, *La glossa come tecnica di traduzione. Diffusione e tipologia nei volgariizzamenti italiani della Bibbia*, în Lino Leonardi [ed.], *La Bibbia in italiano tra medioevo e rinascimento. Atti del Convegno internazionale Firenze*, Certosa del Galuzzo, 8-9 novembre 1996, Firenze, Sismel Edizioni del Galluzzo, p. 93-118.
- Șesan 2002: Dragoș Șesan, *Noul Testament de la Bălgrad (1648). Carte de limbă și simțire românească*, Brașov, Editura „Pentru viață”.
- Thackeray 1987: H. Thackeray, *A Grammar of the Old Testament in Greek According to the Septuagint*, vol. I, New York, Georg Olms Verlag [prima ediție: Cambridge, 1909].
- Țepelea 1963: G. F. Țepelea, *Câteva precizări în legătură cu izvoarele și glosele Noului Testament de la Bălgrad (1648)*, în „Limba română”, XII, 1963, nr. 3, p. 274-282.
- Ursu 2002: N. A. Ursu, *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vecchiului Testament tradus de Nicolae Spătarul (Milescu)*, în *Biblia 1688*, vol. II, Text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte și Alexandru Gafton, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Ursu 2003: N. A. Ursu, *Activitatea literară necunoscută a lui Daniil Andrean Panoneanul, traducătorul Îndreptării legii (Târgoviște, 1652)*, în N. A. Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iași, Editura „Cronica”, p. 7-133.

² Titlul nu conține accente.